

Irodalmi Jelen

JÁSZ ATTILA: ELHALLGATOTT KÖLTŐK. AVAGY A SZABADSÁG ÁRA - 2008 OKTÓBER

- © 2008. OKTÓBER. 09. - 23.00

tartalmára vonatkozólag újból és újból

kétségek merülnek fel. Mert amiről itt beszélni kell, az nem

valamely egyértelműen megadható tárgy.”

(Kurdy Fehér János: Tokei-ihó és a 2. nyelv)

Jász Attila

Elhallgatott költők

Avagy a szabadság ára

(A rendszerváltás és környéke hívszavakban – vázlat)

Megjelent 2008 októberében - Elhangzott Szófiában.

(szabadság, szerelem, hirtelen) Csupán az egyszerűség kedvéért érdemes az 1989-es esztendőhöz kötni – a politikai és gazdasági rendszerváltáshoz – azt a kulturális struktúráváltozást, amely látványosan átalakította az irodalom intézményrendszerét is. Szellemi értelemben azonban a változás már 1986-ban bekövetkezett, Nadas Péter Emlékiratok könyvének és Esterházy Péter Bevezetés a szépírodalomba című munkájának a megjelenésével, ezzel már az akkori kritika és a mai irodalomtörténet-írás is egyetért. A magam részéről ugyanilyen fontos dolgoknak tartom Hamvai Béla Karnevál című nagyregejényének megjelenését is, mindenképpen méltó társa a másik kettőnek, noha jóval korábban keletkezett, megjelenése jelzi, hogy a szabadság érvényesülési lehetőségei tágulnak. (Hiába is hangoztatják irodalom- és társadalomtudósok, hogy nem kerültek elő az asztalfiókból publikálatlan remekművek. Hamvas teljes életműve mellett mindenképpen meg kell említeni feleségéét, Kemény Katalinét, és két kevésbé ismert, ám jelentékeny gondolkodóét, Szabó Lajosét és Tábor Béláét. Az ő nevüket szintén a rendszerváltozás dobta felszínre, noha életműveik feldolgozása minimálisan történt meg.) És ott voltak még az elzárt fiókban az alternatív kultúrát képviselő, a három T (Támogatott-Türt-Tiltott) tiltott verzióját megtestesítő neoavantgárd szerzők teljes életművei, akik versírás mellett happeningekkel, akciókkal, installációkkal, sőt filmkészítéssel is foglalkoztak. Gondolok itt elsősorban a leguniverzálisabb alkotóra-gondolkodóra, Erdély Miklósrá, a váratlanság prófétájára, akinek '89 előtt egyetlen versesköténye jelenhetett meg 1974-ben, az is Párizsban, a Magyar Műhely gondozásában. (Ám éppígy elemzésre méltó volna – nem csak „rácsrobbantó” költészete, hanem – Hajas Tibor teljes életműve is, mely néhány éve jelenhetett meg egy gyűjteményes kötetben, végre.) Úgy látszik tehát, az elmúlt 50 év adósságai törlesztéséhez, partra vetüléséhez is évtizedek lassú hullámai kellettek...

Van abban valami megrázóan tragikus momentum, hogy amikor az emberre rászakad a régen várt szabadság, hirtelen nem tud vele mit kezdeni. Azzal, hogy most minden lehet. Eddig rejtve lehetett csak közölni a mondanivalót, a legfontosabbat, a szabadságvágyat, az elnyomó rendszerrel való szembeszegülést egy olyan nemzet irodalmában, ahol a szabadság mindig egyet jelentett a szerelem metaforájával. Ahol a szerelemről szóló legegyszerűbb dalok is romantikus módon a szabadságról szóltak évszázadokon keresztül. Korábban az erotikus töltetű művek csupán a nyelvi határokat feszegették, gondolok itt leginkább nyugatos, esetenként újholdas költőink műveire és fordításaira, ám '89-től ezek a nyelvi határok is egyértelműen felszakadtak, ledőltek, így jó pár évig a szexualitás volt a felszabadult költészet egyik fő témája. A legszemléletesebb példa erre Lator László költészete, évtizedeket kellett várnia a szocializmus idején, hogy tiltott szerzőből türt lehessen, megjelenhessen végre, negyvenévesen az első kötete. Noha költészete látszólag az újholdasok objektív poétikájával rokonítható, erotikusan is túlfűtött tájleírásai nagyon is aktuális érzéseket és gondolatokat takartak. Lator váltása – mely a társadalmi rendszer változásával nagyjából egybe esik –, személyesebb megközelítés, a szexualitást az elesettséggel és emlékekkel társító versze ezt a szellemi értelemben történő változást is szemléltetik. Még akkor is, ha nagy valószínűséggel ez a váltás a költő életében bekövetkezett személyes tragédiából (felesége elvesztéséből) is fakadhat.

Ám számos példát lehetne találni durvább határátlépésekre is, melyek a szexualitás határán messze túlkalandozva pornográfiába hajlanak. Ám ahogy az újságosstandokon hirtelen megjelenő szexlapok dömpingje néhány év után automatikusan alábbhagyott, az irodalmi szövegekből is kikoptak lassanként az indoklatlanul pornográf részekletk. Hisz tudjuk, a szabadságot, a demokráciát éppoly nehéz megtartani, megőrizni, mint megszerezni, kivívni. Sőt, talán nehezebb. Mert az igazi szabadság nem a korlátok hiányán múlik, hanem éppen hogy a kollektíven egyeztetett korlátok között működik csak rendesen. (Mint ahogy Wittgenstein is figyelmeztet minket: „...arra sincsenek szabályok, hogy milyen magasra vagy milyen erősen szabad lépíteni a labdát a teniszben, ám a tenisz mégis játék, és vannak szabályai is”). Ennek a felszabadulás utáni periódusnak egy emblematív és komoly munkája Csehy Zoltán fordításkötete (Hárman az ágyban), melyben azt a célt tűzte ki maga elé a fiatal felvidéki költő, hogy a már ismert ókori, erotikus verseket úgy fordítja le, ahogy azok (szerinte) ténylegesen szólnak, és nem úgy, ahogy például Babitsék túlfinomítva, óvatosan közvetítették. Arra a kérdésre, hogy a felszabadulás okozta eufória és lehetőség létrehozott-e nagy műveket, Csehy fordításkötete vagy Lator László öregkori költészete mindenképpen pozitív válaszaspektusok.

(betegség, halál, némaság) Sokan haragudtak a mára világhírűvé lett Máraira 1989-ben elkövetett öngyilkossága miatt. Hogy nem volt képes tekintettel lenni, nem tudta megvárni a Felszabadulást. Ám a közel kilencvenéves, félvak és teljesen magára hagyatott, egyedül élő író ötven év emigráció után talán már beletörődött a reménytelenségbe, és nem hitte, hogy művei újra megjelenhetnek Magyarországon (az orosz birodalmi hadsereg távozása után).

Hasonló módon haragudhattak volna a – betegsége miatt – Magyarországra áttelepült vajdasági költőre is, Sziveri Jánosra, aki feledhetetlen soraival jellemezte a múlt rendszert („nem Páris, sem Bakony / vér és takony”), hogy képes volt a rendszerváltozást követően meghalni. Sőt, az akkori reménytelinek tűnő helyzetet sötétre festeni, s a jövőt kilátástalanra hangolni. Posztumusz kötetének (Magánterület 1991) egyik utolsó versében (Kivezetés a filozófiából) írja:

„Fűszál sehol és bokor mi van
ágbogán szárad hat kezelélabas
tisztára mosnák agyunkat jólesőn
de éled a pépben egy BMW 500-as”

Hasonlóan reménytelennek látta az akkori helyzetet, a felszabadulás árnyékában is, a Romániában élő magyar költő, Szőcs Géza. (Őt nem a halál hallgattatja majd el a rendszerváltozás után, mint Sziverit, akinek gyönyörű verset ír, még életében, Gyónás a cethalban címmel: „Isten kezében gégeütörök, vizsgálja gonddal / a beteg bálna torkát , szívét és mellhasát / s tükrében minket is figyel, / s látja, hogy tisztünket fájdalom járja át...” Utalva a költőtárs gégerákjára...) Szőcs – ironikus módon – már csak az indiánokban bízik, hogy „nem hagyunk cserben minket”. Segesvárt idézi meg a magyar történelemből, milyen jól is jött volna, ha legalább az indiánok segítségünkre sietnek, ha már Európa cserbenhagyott minket. („Mások igen, de ők nem hagyunk cserben minket.”) És felillantja annak a lehetőségét a költő, ha a döntő csatában vésztésre álló Bem apó indián lovasszapatot kapna segítségül. Ám az Indián szavak a rádióban című vers egy kíméletlen és pontos vágással (a múltból) a jelen szakadékába löki olvasóját, amikor azt írja: „Indián testvérem, nekünk már rezervátumunk sincsen.” A törzsz a cukrászdában verődik össze leginkább, írja indián barátjának ajánlott versében Szőcs Géza. Az aprópót pedig az adja, hogy 1985-ben William Least Heat Moon indián költő Budapestten arról számol be főlészolálásában, hogy „Szőcs Gézát házi őrizetben tartják és a lakásra felvigyázó rendőrök utasítása van rá, hogy ha a költő leül az írógéphez, tépje ki a papírt a gépből.” Moon arra szólította fel a román kormányt, hogy „a költőket tekintésük megéri a szabadság, Szőcs Gézának ez a legendássá vált indiános verse 1989-es utolsó önálló verseskötényében (A sirálybőr cipő) jelent meg, majd két év múlva a korábban megjelent és azóta hozzáférhetetlen (Romániában megjelent) verseskötényveiből adott ki egy gyűjteményes kötetet (Sz. G. utolsó verseskönyv alcímmel). Azóta nem ír verset. Drámát, librettót, műveit lehet olvasni tőle. Ám az a nyelvjáratélmény dúsított, roppant szellemes és sűrített, legszimpatikusabb, iróniával fűszerezett hazafias költészet megszűnt létezni és áramlani Szőcs Gézából. És sajnos, azóta se tekintik a költőket nemzeti értéknek... – nálunk sem.

Nem lett nemzeti kincs a 70-es évek Magyarországanak költőstárjából, Bari Károlyból sem. A rendőrség őt is gimnazista kora óta megfigyelés alatt tartotta, meghurcolta, majd másfél évtizeden keresztül ellehetetlenítette a bükkaranyosi cigányfiút. A nyolcvanas évek elején alig tudta megjelentetni harmadik verseskötényét, majd mintegy költészetét összegző (vagy leszámoló?) gesztusként 1985-ben válogatott verseit adja ki A varázsló sétálni indul címmel. Már e könyvében is feltűnnek képzőművészeti törekvései, saját illusztrációi és egyfajta váltáskísérletként: képersei. 1992-ben radikálisan megrostálja saját életművét, és 21 vers címmel kiadja. Megjelennek külön kötetben képersei, gyűjtései és fordításai, ám elhallgatásra van ítélve szakmája részéről is, nem hogy nemzeti kincsnek tekinteni bárki. Ami óriási veszteség, hiszen Bari remek egyensúlyt teremtett verseiben a népi gyökérzetű látomásos líra és az elvontabb, gondolati, ún. tárgyias költészet között.

„Zúzmara-agyaras kavics vagyok,
az vagyok már én, az vagyok.
Lakatlan piros avarban gázol,
szólik a szép fény. Hallgatok.”

Szőcs Géza maszkjátékos költészetével számos rokon vonást találhatunk Baka István két utolsó verseskötetében (Szynai és Pehotnij testamentumok, 1994; November angyalához, 1995). Ahogy Szőcs is elsősorvezettel használt megkülönböztető elteremtőket, vélhetően egyik nagy kedvence, Fernand Pessoa ösztönzésére, úgy Baka is igyekszik leválasztani magáról a költői ént. A maszkok, ahogy Szőcsnél is, rendkívül változatosak, Hány Jánoson és az elköpthathatatlan Yorickon át egészen Baka orosz alteregó-jáig, Szeljestan Pehotnijij. (Ez is névsz Baka nevének orosz fordítása.) És Baka, mint zoro műfordító (Mátyásfalva, Brodskij). El az a játékos azzal a lehetőséggel, hogy a fiktív orosz szerzőtől másodlagos tolmácsolja. Ezért aztán a címek, a játék teljessége kedvéért oroszul is meg vannak adva a kötetben, mintha visszakereshetőek lennének egy eredetiben. (Mintha lenne egyáltalán egy eredeti is.) Ily módon a kötet egyszerre lesz egy fiktív és egy valós – két lírai és egy életrajz. Pontosabban testamontuma, hiszen a fiktív szerző – a játék értelmeben – már nem él, a valós pedig tisztában van betegségének halálós kimenetelével. E kettősség kibontása és metaforizáltsága teszi Baka életművében legjelentősebbé ezt a könyvet, és ezáltal válik a rendszerváltozás utáni magyar irodalom egyik legkiemelkedőbb alkotásává is. Egyszerre utal tehát meg nekünk távoli, múltbeli kulturális hagyományra, és a nagyon is aktuális magyar viszonyokra:

„E korszak semmitől sem ódzkodik.
Rút katlanából ránk borult a szenny.
Tedd le a tollad! Torkig ér a menny.”

írja a Hodászveics Párizsban című darabban.

Ezzel a két utolsó könyvével Baka István a rendszerváltás utáni magyar irodalom egyik lehetséges útját mutatta meg és járta végig. Kár, hogy a mai napig nem találóvökre. Ahogy sajnos Sziveri és Szőcs költészetének féltárgyatóságára a halál még rá igazából a kortárs költészet. E korán elhallgatott – igazán nagy formátumú, már bizonyított, eredeti – költők, illetve költészetek sorsa nem attól válik tragikusabb, hogy úgymond idő előtt, viszonylag fiatalon meghaltak, illetve meghalt Szőcs Géza, ill. Bari Károlyban a költő, hanem hogy mára a felejtés emlékműveivel. Sziveri és Szőcs mindkét évtizedben megjelent gyűjteményes kötetével éppígy, mint a folyamatosan megjelenő életrajzműsorozat darabjaival Baka. (Bari Károly járt a legrosszabbul, neki még a nevét sem emlegeti manapság senki.)

(határon túl, kisebbségben, küzdelemben) A magyar országhatárokon túli, kisebbségi magyar irodalom nehéz helyzete a környező szocialista országokban éppígy jellemző volt a felvidéki alkotókra is, mint az erdélyi vagy a délvidéki szerzőkre. A felvidéki fiatal alkotók próbálták együttesen fellépni Iróda csoportjában, antológia jellegű füzetekkel, ám az akkori irodalmi állományban 1983-ban indult kezdeményezést három év múlva hivatalosan is betiltotta. Ám a mai szlovákiai magyar irodalom jeles alkotói közülük kerültek ki. (Egyik letehetősegebb alkotótársuk, már az irodaiás korszakban, igen fiatalon is roppant eredeti – karkai mélységű és márguezai szinességű – szerzőként író Szalamon Alfonz, tíz évvel később, 1996-ban, éppen lengtinzívében alkotói periódusában, talasetem következében végleg elhallgatásra, sérüléséibe belehal.)

Hasonló történetek játszódtak le korábban Újvidéken is, politikai okokra hivatkozva betiltották a Tolnai Ötöt által főszerkesztett Új Symposiont, majd leváltották és börtönbüntetésre is ítélték Tolnait. Tolnai alkotó és szellemi társa, Domonkos István, akinek Kormányeltörésben című legendássá vált verse („én lenni / én nem tudni magyar / élni külföld élet / pénz nyelv zászló / himnusz bélyeg / elnök vezérek” stb.) nyilván szerepet játszott az Új Symposion betiltásában, néhány év múlva úgy érzi, hogy lehet... megvalósítani kilátástalanná vált, Svédországba költözik, és igen hosszú időre, egészen a 2008-as könyvhétig elhallgat. (Nem számítva tehát '98-as, Magyarországon megjelenő, válogatott kötetét, melyben talán egyetlen azóta, Svédországban keletkezett darab szerepelt.)

Az 1956-os forradalom (vagy korábban, az ávos üldözések) miatt nyugatra menekült magyarországi írók is igyekeztek megteremtteni saját orgánumaikat második hazájukban, Franciaországtól Amerikáig. Ezek a szerveződések kiadványire baráti alapon jöttek létre, saját anyeli elképzeléseiket valószínű meg. Ám ezek a tömbnyirok és találkozóknak pótolhatták az anyanyelvi kultúrától való kirekesztettséget, hiába igyekeztek mind több magyarországi szerzőt bevonni, szereplőként vagy szerzőként. Valójában a rendszerváltozás rövid tüvé nyertesei mindenképpen a Nyugaton élő írók voltak, mivel (élet)műveik végre itthon is hozzáférhetővé váltak, több évtizedes késedelem után, de bekerültek az összmagyar irodalmi vezérlésbe. Sokan hazaköltöztek közülük, sokan kétlákivá váltak, s élvezték a „váratlan” szabadság adta lehetőséget. Ugyanakkor, az életük javát nyugaton (le)élő irodalmárok természetesen nem tudtak, de jelentős kivételtől eltekintve – az ithoni szabadság kezdetének erejétől átítatódva szellemileg megújulni. Így volt ez az emigráció egy legszikárbább, mármotektől az elhallgatás démonával harcoló, idén nyolcvanéves Csokits Jánossal is. Egész életén keresztül – idegen országokban körömszakadtaígg küzdött anyanyelve megtartásáért – egyetlen vékony (szőcs oldalas) költői életművet adott ki újra és újra, átírva és átönszerkesztve. Hiába költözött háza (átvett az „számátlás” után Magyarországra '99-ben, átírva és átönszerkesztve. Hiába verseket, mára úgy tűnik, teljesen elhallgatott. (És egy ilyen idős költőnél joggal feltételezhető, a visszaköltözés gesztusa is inkább a szimbolikus hazatérést szolgálja. Nem idegen földön szeretne meghalni, ha lehet...)

„Mi hiányzik? Tenger üvege,
márvány sziklálkál a Hold.
Serpenyőben sistersgő halak,
hűtött bor, hűvös gondolatok.
Hajnál felé a halál.”

írja Sztouikus ábránd című, évtizedekkel korábbi versében.

(folyóirat, kultúra, lehetőség) A '80-as évek közepén Magyarországon a fiatal irodalmárok úgy gondolták, lehet – hatalomtól független – kört hoznak létre (Órley Kör), mely biztosítja számukra a szereplési lehetőséget, és a művek minőségi alapon történő díjazását. (A sok évtizedes, egyszerű hallgatás után, az egykori alapítók által újraindított Újhold Évkönyvben Nemes Nagy Ágnesék is lehetőséget biztosítottak a Kör számára, hogy egy-egy blokk erejéig szerepeljenek a rangos folyóiratban.) Ám hamarosan a saját lapalapítás is lehetővé vált a Kör és köre számára. A Lap névlen négy, radikálisan különböző irányultságú folyóiratot ('84-es Kijárat, Új Hölgyfutár, Dolog és Szellem, Polisz) hozhattak létre. Eleinte élő változatban működötték, felolvasások formájában, majd '89-től nyomtatott változatban is megjelenhettek e Lapok. (Jóval a rendszerváltozás előtt azért a JAK-füzetekben, a fiatal irodalom kiadványain elhallgat már megjelenhettek antológiákban a szocialista kultúrpolitika által Türt kategóriába sorolt szerzők.)

A '89-es politikai változás, a csendes lefolyású förtalomsági átalakulás lehetővé teszi számos új folyóirat létrejöttét is. A 80-as években egyetlen lapokban már rendszeresen publikáló, illetve azokat szerkesztő szerzők nem nyertek bebocsmátatást a nagy irodalmi orgánumokba, ezért élnek a lehetőséggel, és megvalósítják saját álmaikat folyóirat-struktúrákon belül is. Az egyik legnevesebbé váló orgánom a Nappali Ház, az akkor bontakozó posztmodern szövegírodalom felszerméleti és gyakorlatozó területé lett.

Ám a bármit lehet írni felszabadító lendülete hamar megtört, és átváltott a hogyan írni meg dilemmájába. Az egyetemi lapokban felsorakozó – posztmodernnek vagy újfajta érzékenységűnek nevezett – fiatal írók számára pontosan ez vált a központi témává. A egyik emblematisus figura éppen a roppant igényességéről elhíresült Kurdy Fehér János lett, aki sajátos feszítettségű verseiben az ésszerűséget próbálta megvalósítani képzőművészeti és filozófiai párhuzamaival. („Lukianosz története” elhallgatja egy fiatal görög férfi esetét, / ki felbuzdulva a 'kicsinyeit szoptató anya' látványán, / élehat a régitől egyértelműen különöző valóságban látta meg.”) Kurdy Fehér is Csokits-típusú költő (vagy inkább Füst Milán-i), aki egyetlen kötetet ír, hisz '90-ben megjelent, gyönyörű kiállítású könyvet, A Nagy Tudomány) néhánnyal új verssel szövegezte '96-ban újra kiadja (Valóság Múzeum). Jönvítva, bővítve, a tőkeletésítés szándékával tehát. Ám akkorra, kötetre a megjelenéskor Kurdy Fehér felhagyott a költészettel, és hosszabb, de remélhetőleg átmeneti időre, mint kommunikációs szakember igyekezett megélni. Hallgatása azért is sajnálatos dolog, mert létezett egy költői alteregója, akit Pessóához hasonlóan ő is elkülönítette magától (Szerb Máté), és egy másik irányú – Duchamp–Erdély Miklós alapú – költői életművet is elkezdett kiépíteni.

Valószínűleg hasonló, azaz (részben) egzisztenciális okok vezethették Kurdi Irmát is, hogy izgalmasan és eredetien használt költészetét feladja, és helyette az egyetemi oktatás és a műfordítás töltse ki drága idejét. Két kötetet jelent meg. '89-ben és '95-ben, már az elhallgatás peremén egyensúlyozva –

„Csak ennyi. De a forma és a szó,
két hétpózbis, mindenre kapható,
kipróbált kurva most sem hagyta cserben,
pedig lett volna ok elég. De vissza és
itt megint már a vers, a vissza-élés:
a megszépitő, mocskos, nézd, a versem.”

–, beszédes címmel: Várakozás a maradóra. Van egy másika, jelentős helyesúlyszabadvérszeivel feltétlenül meg kell említeni, Gál Ferenc. Egyelőre senki színvonalú, naplószerű szabadverseivel sajátos színfolt lehetne a mai magyar irodalomban („Menek, amíg a benzinjük kitart. / Néznek, amíg a reflektor világít, / aztán majd meglátjuk.”), ám két vékony kötetet (A kert, a város és a tenger, 1991 és Újabb jelenetek a ritka életéből, 1998) után az elmúlt években lehetett olvasni néhány fölyőiratban verseit, de ez a ritka kötetmegjelenés inkább az elhalt évtizedek felhettit olvasni néhány fölyőiratban. Bár lehet, hogy egyszerűen csak a jelenlegi kulturális (pontosabban kulturálatlan, szabadversenyess) helyzet nem kedvez művei megjelentetésének.

És van még egy nagy elhallgatóművésze a rendszerváltozás fiatal irodalmának, Babics Imre. 89-ben megjelent, formálisan és tartalmilag is roppant bravúros első könyvével rögtön nevet szerzett magának (A Kérk Útem Lovagrend), elindította a mai napig is talán hajkúrói látán. („Egy öregasszony / vonatsínre szék a / madáregledelt.”) Majd epozsokat és drámákat is írt, aztán igen hosszú időre elhallgatott. Pontosabban nem adott ki kötetet, és budapesti, lakótelepi lakását a Bakony erdeiben lévő kertés házra cserélte – a(z irodalomból való) kivonulás gesztusával. És hiába jelent meg tavaly, 2007-ben új kötetet, az irodalom úgy tekint rá, mintha végleg elhallgatott (kivonult) volna, noha – a nagyon-úgyon ritka – folyóirat-publikációiból is sejthető, hogy egy ezer oldalas, hexameterekben írt „regénye” is, több mint tíz éve készen.

Bármennyire furcsának tűnik is elsőre, hogy éppen a szabadság, a demokrácia jegyében hallgatnak el ezek a rendszerváltás környékén értelmesen induló fiatal költők, leheletnyit komolyabban beegondolva számos okuk lehet, a lelkieken, és azon is messze túl, hogy esetleg „elfogyott volna a műníciónjók”. Sokkal inkább konkrét, materiális jellegű gondok, problémák húzódtak a háttérben. (Jónás Csaba, egy roppant eredeti fráter, esetében például még talán mégis lehet, annyira gyors és váratlan a pauza, az elhallgatás. Egyetemi lapokban publikál, majd a Nappali ház emblematisus szerzője az induláskor, izgalmas prózaversei meg is jelennek kötetben 1993-ban, Felderítés címmel. Azóta sem verset, sem más műfajú írást nem lehet olvasni tőle. Nagy kár, mert ő is sajátos fölyőiratot jelentett többérvet és több rétegű szövegeivel. (Késő bánat) című opuszában így ír: „Ez a mondat alighanem az életembe kerül. / És ha odakerül, ott is marad.”)

(utóirat, keresgélés, mentegetőzés) Végezetül mentegetőznöm kell, ez szöveg felkérésre, adott terjedelemben, követhető nyomvonalként, veszteségeink leltározásaként – elsősorban külföldi, irodalomkedvelő közönség számára – készült. Az ezért vagy azért elhallgatott költők valódi indokait – természetesen – nem ismerhetem, valójában csak keresgélés a külső és belső okok adta lehetőségek között. A látésatról kényserülők tehát írni. Arról, hogy társadalmi rendszer felszabadulásával az irodalom is felszabadult, a korábban korlátozott (Támogatott) szerzőkből hirtelen nagyon sok lett, mindenki író lehetett elvben, így kaotikussá és áttekinthetelenné vált jó ideig a kortárs irodalom helyzete. Ez az elhallgatás a rendszerváltozás párhuzamos hatásai. Ugyanakkor nem csak a fiókban maradt vagy kiadatlan műveket kell megvizsgálni, hanem feltétlenül át kell értekelni, gondolni a szocializmusban megjelent művek érvényességét. Miként azonban a '89-ben bekövetkezett rendszerváltozás is csak látszólag hozta el a szabadságot/demokráciát, mert azért valljuk be, legyünk bár teljesen szellemi hájféltalanok, tudjuk, a szabadság nem kívülről jön el az alkotó ember számára. Számomra ezzel a fajta szabadságról beszél Erdély Miklós egy szobor kapcsán (Miért ér a nem szép. Iposteggy agyveleje?), ugyanis: „az anyagtalan rés a két félteke között a satuba fogott úr, ahol létrejöhét valami olyan, ami a többiből nem következíkel”.